

ПОДАТКОВІ АСПЕКТИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Проаналізовано підходи до трактування категорії «податковий ризик». Проведено кількісний та якісний порівняльний аналіз світового та вітчизняного податкового навантаження. Досліджено причинно-наслідковий зв'язок між рівнями податкового навантаження та тінізації економіки. Систематизовано інструментарій податкового ризик-менеджменту. Охарактеризовано перспективні джерела виявлення та зменшення податкових ризиків.

Ключові слова: податковий ризик, тіньова економіка, обов'язки платників, чинники податкових ризиків, податковий ризик-менеджмент.

Постановка проблеми. Нині вітчизняна економічна система перебуває у стані боротьби із наслідками фінансово-економічної кризи. Загострення соціально-економічних причин, зокрема суттєве зниження рівня доходів, полична нестабільність, недосконалість законодавства актуалізують питання пошуку шляхів детінізації економіки для ефективного виходу із кризи та забезпечення сталого розвитку, адже наявність саме значного обсягу тінізації вітчизняної економіки ускладнює цей процес.

Діяльність з управління та прийняття рішень у сфері оподаткування проводиться в умовах невизначеності, нестабільності, суперечності як законодавчого середовища зокрема, так і соціально-економічного загалом. Це зумовлює ризики у сфері оподаткування, які стають перманентною складовою податкової діяльності.

Отже, невизначеність тенденцій реформування податкової системи, модернізація механізму оподаткування і нестійкість умов функціонування суб'єктів підприємництва зумовлюють актуальність дослідження управління податковими ризиками.

Стан дослідження. Вітчизняні та зарубіжні науковці та фахівці у галузі економічної безпеки зосереджують значну увагу на дослідженні управління ризиками як основи забезпечення стійкого розвитку суб'єктів господарської діяльності та держави.

Загальнотеоретичний підхід до трактування суті ризиків дозволяє виокремити два основні підходи до його розуміння:

– перший пов'язаний із визначенням ризику як можливості настання небезпечної події [1, с. 3], небезпеки появи негативних наслідків [2, с. 11], небезпек, що призводять до збитків [3, с. 19], невизначеності, незнання і непевності [4, с. 130];

– другий заснований на трактуванні ризику як можливості відхилення від мети [5, с. 37], [6, с. 9], [7, с. 11], від визначених ефектів у процесі господарської діяльності [8, с. 35].

Незважаючи на суттєві наукові доробки у галузі ризикології, сфера аналізу податкових ризиків та управління ними залишається недостатньо дослідженою, зокрема у контексті детінізації економіки. Саме тому **метою** цього дослідження є виявлення основних причин виникнення податних ризиків та систематизація методологічних основ податкового ризик-менеджменту.

Виклад основних положень. У сфері оподаткування розрізняють макроекономічний та мікроекономічний підхід до вивчення податкового ризику. Так, Податковий кодекс під податковим ризиком пропонує розуміти «ймовірність недекларування (неповного декларування) платником податків податкових зобов'язань, невиконання платником податків іншого законодавства, контроль, за яким покладено на органи державної податкової служби» [9].

А. І. Крисоватий та А. Я. Кізіма податковий ризик розглядають як вірогідність порушення податкового законодавства суб'єктами господарської діяльності, у результаті чого можливі втрати надходжень до бюджету [10].

Із позицій суб'єктів господарювання податковий ризик «пов'язаний з імовірністю виникнення непередбачених фінансових втрат при запровадженні нових видів податків, збільшення ставок податків, скасування наданих підприємству податкових пільг чи «податкових канікул», зміну порядків і строків внесення податкових платежів» [11; 12; 13, с. 18].

Серед першопричин ризиків в економічній сфері В. Вітлінський виокремлює невизначеність, конфліктність, недостатність інформації на момент прийняття рішень, неоднозначність прогнозів, динамічність внутрішнього і зовнішнього середовища, процеси еволюції, трансформації тощо [14, с. 3].

Очевидним є те, що у сфері оподаткування ці ж причини генерують ризики, адже прийняття рішень на всіх рівнях управління також відбувається в умовах постійної невизначеності. Зокрема причини невизначеностей у сфері оподаткування можна згрупувати за такими основними напрямками:

- існування альтернативних варіантів податкової політики, що породжує проблему вибору;
- наявність часового лага між прийнятими заходами реформування та їх наслідками, що ускладнює оцінювання результатів і наслідків таких реформ;

- існування кардинально протилежних інтересів суб'єктів оподаткування (держави та платників);
- загрози та небезпеки самого податкового середовища;
- відсутність повної та достовірної інформації під час прийняття рішень у сфері оподаткування.

До суб'єктивних чинників формування податкових ризиків належать поведінка суб'єктів податкового процесу, їх менталітет, традиції тощо. Тобто податкові ризики генеруються як об'єктивними передумовами, так і суб'єктивними чинниками.

Організація економічного співробітництва та розвитку причини виникнення податкових ризиків, що породжуються суб'єктами господарювання, вбачає у площині порушення хоча б одного з обов'язків, покладених на платників:

- обов'язковість реєстрації в системі;
- своєчасне заповнення або подання необхідної податкової інформації;
- подання точної та повної звітності;
- своєчасна сплата податкових зобов'язань [15, с. 7].

З метою управління податковими ризиками, що породжуються суб'єктами господарювання, Т. Елгуд, Я. Пароесіен та Л. Куїмбі згруппували їх за такими напрямками:

- ненавмисні механічні порушенням податкового законодавства;
- ненавмисні предметні порушенням податкового законодавства;
- навмисне порушенням, тобто шахрайство [16, с. 24].

Загалом європейські науковці виокремлюють такі податкові ризики, як транзакційний, операційний, відповідності, фінансового обліку, портфельний, управлінський та репутації [17].

Отже, серед найбільших груп податкових ризиків варто виокремити ризики, що закладені в саму податкову систему, – недосконалість податкового законодавства, можливість його двоякого трактування, неефективність побудови податкової системи, тобто ризики податкового механізму. Другу групу податкових ризиків посідають ризики, пов'язані із діяльністю у сфері оподаткування, наприклад, держави – обрання податкової політики, зміна податкового законодавства, податкових органів у процесі виконання своїх функцій та завдань тощо. Третя група податкових ризиків пов'язана з порушенням податкового законодавства будь-ким із суб'єктів податкових правовідносин як платниками, так і державою в особі уповноважених органів.

Отже, існує причинно-наслідковий зв'язок між податковими ризиками та тінізацією економіки.

Основними складовими тіньової економіки відповідно до Е. Фейга є легальна економічна діяльність, що приховується від оподаткування, та нелегальна економічна діяльність (протизаконна) [18]. І. Мазур деталізує легальну приховану на неформальну (домогосподарства) та приховану (неоподатковувану), нелегальну називає кримінальною, а також підкреслює необхідність детінізації перших двох складових тіньової економіки та викорінення останньої [19, с. 86–87].

Згідно з розрахунками Ф. Шнайдера Україна посідає лідерські позиції в Європі, адже її тіньова економіка становить 46,8% ВВП, а середній рівень у країнах Євросоюзу – 19,2% [20, с. 16]. Офіційні показники міністерства економічного розвитку і торгівлі є значно оптимістичніші та засвідчують інтегральний показник тіньової економіки на рівні 34% ВВП, проте це значення все ж залишається суттєвим порівняно із середньоєвропейським.

Для детінізації економіки важливо виявити чинники, що її породжують. З досліджень західних фахівців очевидно, що саме надмірні податкові платежі та соціальні внески є одним з основних чинників, що збільшують частку тіньової економіки. Оцінка 145 економік країн світу призвела до виявлення трьох основних рушійних сил зростання рівня тіньової економіки, а саме: податкове навантаження, податкова мораль та інтенсивність державного втручання. Перші два фактори пояснюють майже 45–52% змін рівня тіньової економіки [21, с. 13–14].

Податкове навантаження в Україні характеризується досить високим показником 35,9% у 2012 році, що на 10% вище порівняно із середнім значенням у країнах ОЕСР (рис. 1).

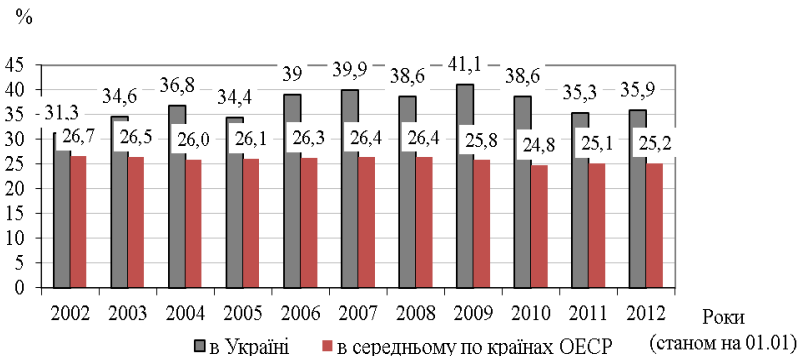

Рис. 1. Динаміка податкового навантаження на економіку України та середнє податкове навантаження у країнах ОЕСР у 2002–2012 рр.

Джерело: розраховано автором на основі даних [22; 23].

Загалом податкове навантаження формують численні податки, збори, внески та інші обов'язкові платежі, проте вплив їх на сукупний рівень податкового тягаря, а отже й на рівень тінізації неоднаковий (таблиця).

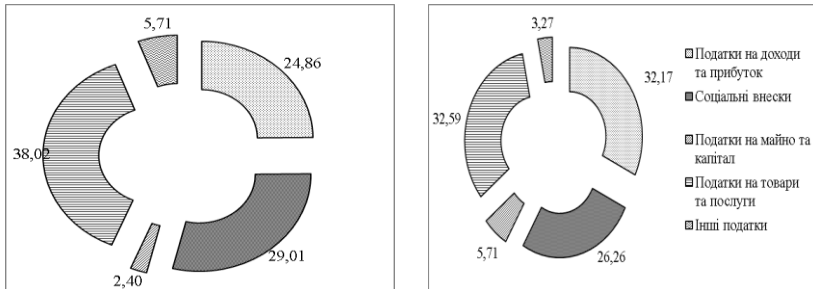
Таблиця

Ранжування обов'язкових платежів за ступенем впливу на збільшення рівня тіньової економіки

Вид обов'язкового платежу	Ранг
Внески на соціальне страхування роботодавців	1
Мита та митні збори	2
Субсидії та інші трансферти	3
Податки на міжнародну торгівлю	4
Податки на заробітну плату	5
Внески на соціальне страхування найманих працівників	6
Податки на товар та послуги	7
ПДВ та податки з обороту	8

Джерело: [24, с. 20].

Як видно з таблиці, серед платежів, що формують податкове навантаження, найсуттєвішим чинником зростання тіньової економіки є внески на соціальне страхування. Такі тенденції характерні як для світового фіскального досвіду, так і вітчизняного (рис. 2).

в Україні

середнє значення у країнах ОЕСР

Рис. 2. Структура податків, зборів та інших обов'язкових платежів за основними групами в Україні та країнах ОЕСР на початок 2012 р.

Джерело: розраховано автором на основі даних [22; 23].

Сьогодні на внески на обов'язкове державне соціальне страхування разом із непрямими податками припадає більша частина податкового навантаження в Україні, адже з їх допомогою вилучається приблизно 15% та 10% ВВП [25, с. 167].

Дослідження С. Лондаря характеризують нелінійний зв'язок між податковим навантаженням та коефіцієнтом тінізації, адже з 1991 р. до 1998 р. зростання податкового навантаження призводило до прискореного зростання тінізації економіки, проте зниження податкового навантаження, починаючи з 1999 р., відбувалось швидше, ніж зниження коефіцієнта тінізації, отже «загнати суб'єктів економічної діяльності в тінь легше, аніж змусити їх із тіні вийти» [19, с. 76].

Загалом чинна податкова система України не сприяє добровільній сплаті податків, зборів та інших обов'язкових платежів, існують численні схеми податкової мінімізації.

Так, за даними ДПС в АР Крим показник добровільності виконання платниками своїх податкових зобов'язань становить 54,54%, ймовірність виявлення випадків ухилення від сплати податків та несплатежів 51,7%, якість функціонування ДПС під час адміністрування податків та надання послуг платникам – 33,56% [26]. Така низька ефективність податкової дисципліни збільшує тіньовий сектор економіки та змушує активізувати діяльність органів ДПС у сфері управління податковими ризиками.

За наслідками ризикоорієнтованого податкового контролю станом на 01.01.2012 р. було збільшено податкову віддачу з податку на прибуток понад 45% перевіреними підприємствами, зменшено збитків на 16,4 млрд грн, виведено з категорії збиткових 56% підприємств, зменшено залишок від'ємного значення з ПДВ, який після бюджетного відшкодування включається до складу податкового кредиту наступного податкового періоду, на суму 1,4 млрд грн.

Внаслідок вжитих контрольно-перевірочних заходів донараховано узгоджених податкових зобов'язань 4,3 млрд грн, з яких сплачено до бюджету 3,0 млрд грн або 70,0%. Викрито 2,1 тис. злочинів з ухилення від сплати податків, з яких 1,9 тис. (або 94%) – в особливо великих розмірах.

За позовами органів ДПС до платників податків на розгляді у судах знаходилося 142,3 тис. справ на суму 50,2 млрд грн, а за позовами платників податків на розглядах перебувало 44 тис. справ на суму 91,5 млрд грн, загалом 186 тис. справ, з яких на користь держави вирішено 114,0 тис. справ на суму 44,1 млрд грн, а на користь платників податків прийнято рішень щодо 6,6 тис. справ на суму майже 16,0 млрд грн.

Проведено майже 4,2 тис. службових розслідувань і перевірок, за результатами яких керівникам органів ДПС внесено 1,9 тис. подань щодо усунення умов та причин, які сприяли правопорушенням, притягнуто до дисциплінарної відповідальності 1,8 тис. працівників.

Управлінням внутрішньої безпеки проведено 18,2 тис. профілактичних заходів, спрямованих на попередження корупційних правопорушень та злочинів у сфері службової діяльності серед працівників податкової служби, з них прочитано лекцій, проведено виступів, бесід у колективах органів ДПС – 11,3 тис., внесено офіційних застережень працівникам податкової служби – 1,7 тис., опубліковано 1,7 тис. статей у засобах масової інформації з антикорупційної тематики, здійснено 3,6 тис. виступів на телебаченні та радіо [27].

Незважаючи на численні заходи ризикоорієнтованого податкового контролю, проведені органами ДПС, можливості органів контролю у сфері оподаткування є обмеженими, що актуалізує питання удосконалення управління податковими ризиками на макрорівні на основі ґрунтовно розробленого наукового базису.

О. Десятнюк виокремлює такі етапи управління податковими ризиками:

- визначення ризику;
- аналіз, оцінка і опис ризику;
- методи мінімізації ризику (оцінка допустимості отриманого рівня ризику; оцінка можливості мінімізації ризику; вибір методів мінімізації ризику; оцінка доцільності і вибір варіантів мінімізації ризику);
- моніторинг заходів попередження і протидії ризикам, що охоплює відслідкування макроекономічних (зовнішніх) факторів (специфіку формування податкової політики в державі, зарубіжний досвід управління податковими ризиками, нормативну базу в сфері регулювання податкових ризиків) та внутрішніх факторів (специфіку діяльності державної податкової служби, її стратегію і тактику; організаційну структуру управління податковими ризиками; кваліфікацію персоналу, який займається моніторингом податкових ризиків тощо) [28, с. 358–360].

На думку працівників комітету фіскальних справ ОЕСР, структурований процес податкового ризик-менеджменту включає:

- постійний моніторинг як організаційної роботи працівників податкової служби, так і діяльності платників податків;

- виявлення, оцінку та пріоритизацію ризиків ненадходжень податкової системи загалом та репутації податкової служби;
- розуміння факторів, що спричинили несплату податків;
- виявлення неплатників;
- оцінку ефективності проведених робіт [15, с. 70–71].

Виявлення ризиків пов'язане із застосуванням двох основних методологій: низхідної, заснованої на вивченні макроекономічних показників та тенденцій, та висхідної, що ґрунтується на емпіричному досвіді та вивченні ситуаційних випадків. Для ідентифікації ризиків важливо здійснювати поділ платників податків на різні категорії, а також обирати відповідні критерії пріоритизації для об'єктивної оцінки податкових ризиків.

Ризик-менеджмент у сфері оподаткування охоплює вивчення поведінки платників на основі емпіричного досвіду, а також як економічних, так і неекономічних чинників, пов'язаних із несплатою податків.

Вибір та застосування стратегії усунення податкових ризиків передбачає насамперед автоматизацію та симпліфікацію процесу нарахування та сплати податків.

Висновки. В кризових умовах особливої гостроти набувають питання мінімізації податкових ризиків як для держави, так і платників податків – суб'єктів господарювання з метою зміцнення економічної безпеки усіх рівнів (макро, мезо та мікро).

Отже, перспективними джерелами виявлення та зменшення податкових ризиків, породжених суб'єктами господарювання, є:

- горизонтальне сканування, що повинно виявити нові ризики, у чому можуть допомогти засоби масової інформації, експерти з інших галузей діяльності;
- підтримка суспільства – надання інформації про податкові ризики іншими економічними суб'єктами-банками, страховими компаніями тощо, а також невиключене отримання сигналів від громадян;
- удосконалення законодавства, що дозволяє виявити ризики, а не генеруватиме нові, пов'язані з його запровадженням;
- збір даних із використанням сучасних технологій дозволяє виявити ризики, які раніше не були помічені;
- випадкові аудити рандомно обраних суб'єктів господарювання;
- пілотні дослідження, що дозволяють не лише виявити нові ризики, а й шляхи їх подолання;
- поділ досвідом фахівців у галузі оподаткування [16, с. 25–26].

Подальші дослідження будуть зосереджені на ідентифікації критеріїв оцінки податкових ризиків та їх застосування з метою аналізу вітчизняної практики оподаткування.

1. Ehrenberg V. Versicherungsrecht. T. 1 / Victor Ehrenberg. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1893. – 559 s.
2. Braess P. Versicherung und Risiko / Paul Braess. – Wiesbaden: Betriebswirtschaftlicher Verlag dr. Th. Gabler, 1960. – 151 s.
3. Warkallo W. Prawo i ryzyko – przewencja, represja i kompensacja w polityce przeciwszkodowej / Witold Warkallo. – Warszawa: PZUV, 1949. – 137 s.
4. Helten E. Die Erfassung und Messung des Risikos / Elmar Helten // Gabler Versicherungsencyklopadie. B. 2. – Wiesbaden: Versicherungsbetriebslehre, 1984. – S. 130.
5. Vostatek J. Rizika a jejich vyznamnost v individualnim pojisteni / J. Vostatek // Pojistny obzor. – 1984. – № 2. – S. 37–41.
6. Krzakiewicz K. Ryzyko w zarzadzaniu przedsiebiorstwem / K. Krzakiewicz. – Poznan: TNO I K, 1990. – 98 s.
7. Ястремський О. Основи теорії економічного ризику: навч. посібник для студ. економ. спец. ВНЗ / О. Ястремський. – К.: АРТЕК, 1997. – 235 с.
8. Dyrbus S. Rodzaje i funkcje rezerw tworzonych z tytułu ryzyk / S. Dyrbus // Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej im K. Adamskiego. – 1991. – S. 35–44.
9. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 р. № 2755-VI; редакція від 01.04.2013 р. на підставі 5503-17 // Верховна Рада України (офіційний веб-портал). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
10. Крисоватий А. І. Податковий менеджмент: навч. посібник / А. І. Крисоватий, А. Я. Кизима. – Тернопіль: Карт-Бланш, 2004. – 304 с.
11. Фурман В. М. Ризики в інвестиційній та фінансовій діяльності страховика / В. М. Фурман // Фінанси України. – 2008. – № 2. – С. 107–114.
12. Бланк И. А. Управление финансовой стабилизацией предприятия / И. А. Бланк. – К.: Ника-Центр; Эльга, 2003. – 137 с.
13. Матвійчук А. В. Аналіз і управління економічним розвитком: навч. посібник / А. В. Матвійчук. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 18 с.
14. Вітлінський В. В. Концептуальні засади ризикології у фінансовій діяльності / В. В. Вітлінський // Фінанси України. – 2003. – № 3. – С. 3–9.
15. Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance [E-resource] / Organisation for Economic Co-operation and Development; Forum on Tax Administration Compliance Sub-group; Committee on Fiscal Affairs, 2004. – 73 p. – Access mode: <http://www.oecdwash.org/>
16. Elgood T. Tax Risk Management / Tony Elgood, Ian Paroissien, Larry Quimby. – London: PricewaterhouseCoopers, 2004. – 61 p.
17. Risk Management Guide For Tax Administrations: information for a Fiscalis Risk Management seminar Netherlands, Egmond aan Zee from 12-14 June

2006 [E-recourse] / European Commission Directorate – General Taxation and Customs Union Indirect Taxation and Tax administration, Administrative cooperation and fight against fiscal fraud. – Access mode for Commissions «Europa» website: http://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation/tax_cooperation/gen_overview/index_en.htm

18. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economic Approach / Edgar L. Feige // World Development. – 1990. – 7. – P. 990.

19. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналітична доповідь / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІС, 2011. – 96 с.

20. Shneider F. The Shadow Economy in Europe, 2011: Using Electronic Payment System to Combat the Shadow Economy / F. Shneider. – Johannes Kepler Universitat Linz, 2011. – 20 p.

21. Shneider F. Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates For 145 Countries [E-resource] / Friederich Shneider. – 63 p. – Access mode: [ftp.iza.org/dp2315.pdf](ftp://ftp.iza.org/dp2315.pdf)

22. Організація економічного співробітництва та розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecdwash.org/>

23. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. Усе про бюджет. Моніторинг виконання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=51703

24. Thieben U. The Shadow Economy in International Comparison: Options for Economic Policy Derived from an OECD Pnel Analysis / Ulrich Thieben. – Berlin, 2010. – 73 p.

25. Кушнірчук Ю. М. Оптимізація рівня фіскального навантаження з метою економічного забезпечення діяльності / Ю. М. Кушнірчук // Науковий вісник національного лісотехнічного університету України: збірник науково-технічних праць. – 2010. – Вип. 20.11. – С. 161–169.

26. ДПС в Автономній Республіці Крим / Офіційний портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sta-crimea.gov.ua/mod-1.html>

27. Звіт про виконання Плану основних питань економічної та контрольної роботи Державної податкової служби України на 2011 рік, затвердженого наказом ДПА України від 08.02.11 №74 (витяг) / Державна податкова служба України (офіційний портал). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sts.gov.ua/diyalnist-dpa-ukraini/plani-ta-zviti-roboti-dpa-u/59465.html>

28. Десятнюк О. М. Управління податковими ризиками – нова парадигма розбудови податкової системи України / О. М. Десятнюк // Вісник національного університету Львівська політехніка: менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2007. – № 606. – С. 355–361.

Кушнірчук Ю. Н., Репетило Б. В. Налоговые аспекты детенизации экономики.

Проанализированы подходы к толкованию понятия «налоговый риск». Проведен количественный и качественный сравнительный анализ мировой и отечественной налоговой нагрузки и тенизации экономики. Систематизиро-

ван інструментарій податкового ризик-менеджменту. Произведена характеристика перспективных источников вычисления и уменьшения налоговых рисков.

Ключевые слова: налоговый риск, теневая экономика, обязательства плательщиков, факторы налоговых рисков, налоговый риск-менеджмент.

Kushnirchuk Ju. M., Repetylo B. V. Tax aspects of shadow economy.

Approaches to the interpretation of the category «tax risk» are analyzed. The quantitative and qualitative comparative analysis of the national and world tax burden are made. The relationship of cause and effect between the tax burden and shadow economy is investigated. A set of instruments of tax risk-management is systematized. Perspective sources of tax risks identification and minimization are characterized.

Key words: tax risk, shadow economy, taxpayers' obligations, tax risks factors, tax risk-management.

Стаття надійшла 10 жовтня 2013 р.

УДК 336.22:343.973

**С. І. Лекарь,
В. П. Мартинюк, Н. М. Михальчук**

ПОДАТКОВИЙ БОРГ ЯК ФОРМА ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ

Теоретично обґрунтовано доцільність віднесення деяких видів податкового боргу до форм економічної злочинності. Представлено авторський підхід до системи оцінки ухилення від сплати податків, розраховано значення запропонованих показників та на їх основі проаналізовано сучасні тенденції ухилення від оподаткування. Запропоновано комплекс заходів, що сприятимуть мінімізації масштабів умисного невиконання податкових зобов'язань у контексті зміцнення економічної безпеки держави.

Ключові слова: податковий борг, економічна злочинність, економічна загроза, безпека держави, захисні заходи.

Постановка проблеми. Становлення держави ринкового типу супроводжується низкою викликів, серед яких тінізація та криміналізація різних сфер господарського життя суспільства, що зумовлено дисфункцією держави щодо регулювання відносин у сфері економіки та прагненням суб'єктів господарювання до необґрунтованого швидкого збагачення за рахунок національного багатства. Стійке нагнітання криміногенної ситуації в економіці стало однією з особливостей нашої країни після розвалу командно-адміністративної системи Радянського